

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA TA'LIM VAZIRLIGI
SAMARQAND DAVLAT CHET TILLAR INSTITUTI

Qo'lyozma huquqida

UDK 42:BBK81.2-2

R-92

Rustamova Gulshan Utkurovna

QO'SHMA GAPLARNING PRAGMATIK MA'NO XUSUSIYATLARI

5A120102 – Lingvistika (ingliz tili)

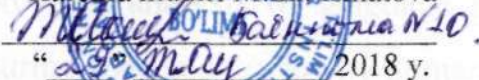
Magistr akademik darajasini olish uchun yozilgan

DISSERTATSIYA

ANNOTATSIYA

Ish "Ingliz tili grammatikasi va tarixi" kafedrasida ko'rib chiqildi va himoyaga tavsiya erildi.

Kafedra mudiri M.Sh. Ismatova

"29.05.2018" 2018 y.

Ilmiy rahbar:
f.f.n. B.B.Odilov

Samarqand– 2018

ANNOTATSIYA

Magistrlik dissertatsiya mavzusi “Qo’shma gaplarning pragmatik ma’no xususiyatlari” deb nomlanib, qo’shma gapning pragmatik xususiyatlari hamda ularning nutq jarayonida namoyon bo’lish hodisalari o’rganildi. Qo’shma gap mazmuninning tinglovchi tomonidan anglashilish muammolari pragmatik, semantik hamda sintaktik jihatdan tahlili amalga oshirildi.

Dissertatsiya oldiga qo’shma gaplarning ingliz tili sintaksis tizimidagi birliklar bilan munosabatini belgilash, qo’shma gap qismlari o’rtasidagi munosabat asosida yuzaga keladigan ma’no xususiyatlarini farqlash nazarda tutilgan. Shu bilan birga, ifoda qilinayotgan harakat turlarini ajratish va shu yo’sinda matn tarkibining pragmalingvistik tadqiqida tutgan o’rnini belgilash kabi vazifalar amaliga e’tibor qaratildi.

Ingliz tilida semantik va pragmatik mohiyat va mundarijasi bir butunlikda, til birliklarining nutqiy muloqot jarayonida faollashadigan lisoniy hodisa sifatida kommunikativ maqsad va mazmun ifodalashi ishning yangiligi bo’lib xizmat qilgan.

ANNOTATION

The basis of the dissertation is to learn pragmatic features of compound sentences. The main plot is devoted to the pragmatic analysis of sentence and semantic classification of syntactic units.

The aim of the dissertation is to define the notion of pragmatics, analyzing sentence structure in linguistics. Besides, the dissertation provides analysis of language possession process and ability to use it during speech situation by human beings.

On the description the dissertation there have been used special structure and a specific set of linguistic resources, investigations connected with comparative and descriptive methods. So the novelty of the dissertation is seen in description of communicative intention and communicative purpose of language units in speech situation.

MUNDARIJA

KIRISH	3
I BOB. PRAGMATIKA TUSHUNCHASI	
1.1. Pragmatika tushunchasi va uning kelib chiqishi.....	8
1.2. Pragmatik sohaning shakllanishida Sossyurning til va nutq dixotomiyasiva Chomskiy ta'limotiningo'rni.....	13
1.3. Pragmatika tilshunoslikning yo'nalishi sifatidagi ahamiyati va roli.....	21
1.4. Pragmatik birliklar.....	30
I bo'yicha xulosalar.....	38
II BOB. PRAGMATIKA-SINTAKSIS O'RTASIDAGI ALOQADORLIK VA ULARDAGI MAVJUD MUAMMOLAR	
2.1. Insonning so'z egallash qobiliyati.....	40
2.2. Qo'shma gaplarning formal-funksional talqini.....	47
2.3. Gapning mazmuniy xususiyatlari.....	54
II bob bo'yicha xulosalar.....	62
III BOB. PRAGMATIK XUSUSIYATLARNING QO'SHMA GAPLARDA BERILISHI	
3.1. Pragmatikada presuppozitsiya hodisasi.....	64
3.2. Nutqiy akt va uning nutq birliklarida namoyon bo'lishi.....	72
3.3. Qo'shma gapda nutqiy akt hodisasi.....	80
III bob bo'yicha xulosalar.....	84
UMUMIY XULOSA.....	85
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	87

KIRISH

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasining demokratik davlat qurish yo'lidagi dadil odimlari, fuqarolik jamiyati asoslarining shakllanishi hamda jahon hamjamiyatida o'z o'rnini topib olishida ajdodlarimizning bebaho merosi va zamonaviy tafakkuriga tayanib yashash zamon talabi bo'lib qoldi. Davlatimizning birinchi rahbari shaxsan islohotlarga bosh bo'lib barkamol shaxs, komil insonni tarbiyalashga katta e'tibor qaratib kelmoqda. Aynan ta'lim sohasiga katta e'tibor berilayotganligining Prezidentimiz tomonidan chiqarilayotgan farmon va qarorlardan ham ko'rishimiz mumkin.

Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmonida 2017–2021-yillarda mamlakatimiz taraqqiyotini yanada jadallashtirishga doir ustuvor vazifalar belgilab berildi[2]. Harakatlar strategiyasidagi beshta ustuvor yo'nalishdan to'rtinchisi ijtimoiy sohani rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, unda aholi farovonligini ta'minlash, bandlik, salomatlikni muhofaza qilish, uy-joy masalalari qatoridan ta'lim-tarbiya tizimini taraqqiy ettirish masalasi ham o'rin olgan.

Farmonga binoan ta'lim va ilm-fan sohasini yanada rivojlantirish borasida kompleks chora-tadbirlar ishlab chiqildi. 2017-yil 16-fevraldagi «Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'limni yanada takomillashtirish to'g'risida»gi PF-4958-sonli Farmoni; 2017- yil 20- apreldagi «Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-2909-sonli qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 22- maydagi «Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida»gi 304-sonli qarori hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalar amalga oshirilmoqda[4].

Umuman olganda, Prezidentimizning mazkur farmonida belgilab berilgan ustuvor vazifalar xalq ta'limi tizimini shu bilan lingvistikaning yo'nalishlaridan biri pragmatolingvistikaning jadal rivojlantirishda muhim o'rin tutadi.

“Farzandlarimizning har tomonlama yetuk, sog'lom va barkamol avlod bo'lib voyaga yetishi esa yurtimizdagi minglab ota-onalarni quvontirishi barobarida davlatimizning kelajakdagi yuksak taraqqiyoti uchun mustahkam poydevor bo'lishi shubhasiz” [3].

Ta'lim tizimi islohotining o'zbek modeli tamoyillarida belgilab berilgan vazifalarni amalga oshirishida tilshunos olimlar ham o'z hissalarini qo'shmoqdalar. Bunday puxta o'ylangan dasturning asosiy maqsadi yuksak umumiy va kasb-hunar madaniyatiga, ijodiy va ijtimoiy faollikka, ijtimoiy-siyosiy hayotda mustaqil ravishda mo'ljalni to'g'ri ola bilish mahoratigaega bo'lgan, istiqboldagi vazifalarni ilgari surish va hal etishga qodir kadrlarning yangi avlodini shakllantirishga yo'naltirilgan.

Nutq madaniyatini shakllantirishning samaradorligini oshirish maqsadida til tizimiga oid hodisalarning tub mohiyatini aniqlash, ularning insoniy faoliyat jarayonida tutgan o'zni bajaradigan vazifalarining ravshan tasavvur qilish ehtiyoji tug'iladi. Bu esa o'z navbatida, til tizimini ilmiy tahlilning yangi metodologik g'oyalar zaminida tarkib topayotgan yo'nalishlar, uslublar asosida o'rganishni taqozo etadi. Jumladan, oxirgi yillarda til va nutq tizimlariga bir xil tegishli bo'lgan pragmalingsvistika tadqiqot predmetini o'rganishga bag'ishlangan qator tadqiqotlar bajariladi.

Biroq hali bu sohada bajarilishi lozim bo'lgan ishlar ham talaygina. Butun jahon tilshunoslik fanida asosiy e'tibor pragmalingsvistik, kognitiv tilshunoslik tadqiqotlari taraqqiy etayotgan bir paytda, o'zbek tilshunoslari ham bu sohalardan chetda qola olmaydilar.

So'nggi yillarda mamlakatimizda tilshunoslik fani taraqqiyoti ana shu yo'nalishdan bormoqda. Asosiy e'tibor til birliklarining sistem- semantik xususiyatlari, ularning matnda bajaradigan vazifalarini tahlil qilishga qaratilmoqda. Shuning bilan bir qatorda lisonniy hodisalarning kommunikativ voqelikda sodir bo'luvchi pragmatik xususiyatlari, ularning inson faoliyatida muhim o'rin egallashini ta'minlovchi ko'rasatkichlarini aniqlashga yo'naltirilgan tadqiqotlar

ko'lami tobora kengayib bormoqda[31],[48]. Vaholanki, ushbu ko'rinishdagi tuzilmalar o'z sintaktik, vazifaviy va kommunikativ xususiyatlarigaega bo'lib, ular nutqiy muloqot matnlarida turli ma'no va pragmatik mazmun egasi sifatida faollashdilar.

Mazkur ilmiy tadqiqot ishining mavzusi lingvopragmatika bilan bo'g'liq bo'lib bunda asosiy urg'u qo'shma gap pragmatikasi, asosan nutqiy akt va presuppozitsiyaga qaratilgan. Ishning mohiyati tegishli rejalar, ilmiy materiallar, badiiy va publitsistik matnlar asosida tadqiq va tahlil qilindi.

Shunday qilib, **mavzuning dolzarbligi** hozirgi zamon ingliz tilida nutqiy akt nazariyasi, deysis nazriyasi, diskurs nazariyasi ko'rinishidagi tuzilmalarning pragmasemantik guruhlari va ularga oid birliklarning matnda ifodalanadigan mazmuni yetarli darajada o'rganilamaganligi bilan izohlanadi.

Tadqiqot obyektini hozirgi ingliz tili tizimi va nutqiy foliyatda keng ko'lamda uchraydigan bog'langan va bog'lovchisiz tuzilishdagi qo'shma gaplar tashkil qiladi.

Tadqiqot predmetini qo'shma gaplar tizimiga oid qoshma gaplarning kommunikativ talqinini tashkil qiladi. Ushbu tadqiqotga qo'shma gaplarning lisoniy tabiati, kommunikativ maqsadni ifodalovchi pragmatik mazmun uyg'unligida shakllanadi degan **ilmiy faraz** asos bo'ladi.

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida har tomonlama komil insonni tarbiyalashning umumfalsafiy va umumpedagogik konsepsiyasi hamda davlat qonunlari va boshqa me'yoriy hujjatlar tanlandi. Mamlakatimiz olimlarining xorijiy tillarning nazariy masalalariga oid (Buronov B.J., Safarov Sh.S., Turniyozov N.Q., Yusupov U.Q., Hoshimov F.M., Odilov B.B va boshqalar) fikr-mulohazalariga ham tayanildi. Bundan tashqari, jahon tilshunosligida Austin J.L, Grice H.P, Arutyanova N.D, Leech G, Levinson S.C, Searle J.R., Yule G kabi tadqiqotchi olimlarning pragmatik nazariyalari, nutq ta'siri nazariyasi va presuppozitsiya nazariyasi asarlaridan kelib chiqdi.

Tadqiqotda quyidagi **tahlil metodlaridan** foydalanildi:

- transformatsiya- o'rin almashtirish metodi(qo'shma gap qismlarining o'zaro munosabatini hamda ularni biriktiruvchi sintaktik aloqa turini aniqlash maqsadida);
- qiyoslash metodi(qo'shma gaplar semantic guruhlarini ajratish maqsadida);
- matn tahlili metodi(qo'shma gaplarning pragmasemantik xususiyatlarini aniqlash va ularning matn tarkibidagi vazifasini o'rganish maqsadida);

Tadqiqot materiali vazifasini ingliz tilida yozilgan badiiy asarlar matni o'tadi. 57 ta asardan 400 ta misol yig'ildi va ular turli guruhlariga taqsimlangan holda tahlil qilindi.

Tadqiqotning maqsadi qo'shma gap ko'rinishidagi tuzilmalarning semantik-pragmatik tuzilishi va ularning matndagi rolini o'rganish hamda farqli jihatlarini aniqlashni nazarda tutadi. Bundan tashqari, pragmatik kategoriyalarni o'rganish doirasida pragmalingvistikaning boshqa fanlardagi o'rnini va rolini belgilashdan iborat.

Ko'zlangan maqsadga binoan **tadqiqotning asosiy vazifalari** quyidagilardan iborat:

- gaplarning pragmatik vosita-belgilaridan foydalanib ularning lisoniy majmusini aniqlash;
- qo'shma gaplarning ingliz tili sintaksis tizimidagi birliklar bilan munosabatini belgilash;
- qo'shma gap qismlari o'rtasidagi munosabat asosida yuzaga keladigan ma'no xususiyatlarini farqlash;
- dissertatsiyada keltirilgan misollar doirasida o'zbek va ingliz tilidagi muloqotda nutq ta'sirini solishtirishga qiyosiy tahlil o'tkazish.
- ifoda qilinayotgan harakat turlarini ajratish va shu yo'sinda matn tarkibining pragmalingvistik tadqiqida tutgan o'rnini belgilash.

Bunday tadqiqot vazifalarining uzviy ravishdaamalga oshirilishi, gaplarning o'ziga xos xususiyatlarini to'liq va obyektiv tarzda bayon qilishga imkon beradi.

Tadqiqotlarning ilmiy yangiligi shundaki, ingliz tilida semantik va pragmatik mohiyat va mundarijasi bir butunlikda, til birliklarining nutqiy muloqot jarayonida

faollashadigan lisoniy hodisa sifatida kommunikativ maqsad va mazmun ifodalashda deb bilamiz.

Tadqiqotning nazariy vaamaliy ahamiyati. Uning natijalaridan ingliz tilini o'qitishning nazariy kurslarida vaamaliyotida foydalanish imkoniyatida ko'rinadi. Tadqiqotda bildirilgan fikr-mulohazalar ingliz tili pragmatikasi darsliklarida mavjud bo'lgan qo'shma gap sintaksisiga oid to'plamlarini tuzishda foydalanish tavsiya qilinadi.

Tadqiqot ishining aprobatsiyasi. Dissertatsiya Samarqand davlat chet tillar instituti Ingliz tili Grammatikasi va tarixi kafedrasida majlisida muhokama qilinib, himoyaga tavsiya etilgan.

Magistrlik dissertatsiyasining asosiy mazmuni "Analyzing the notion of presupposition in the sentence" ("ALMA MATER" jurnali, 2018), "Pragmatikada presuppozitsiya hodisasi" ("Учёные XXI века" jurnali, 2018) maqolarida o'z aksini topgan.

Magistrlik dissertatsiyasining tuzilishi. Qo'yilgan vazifalarning ijrosi va muhokama qilinayotgan muammolarning uzviyligi bilan bo'g'liq. Tadqiqot ishi III bob, boblar bo'yicha xulosalar, umumiy xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat bo'lib, 91 betdan tashkil topgan.

I BOB. PRAGMATIKA TUSHUNCHASI

1.1. Pragmatika tushunchasi va uning kelib chiqishi

Hozirgi davrda respublikamizda ta'lim sohasida ko'plab islohotlar amalga oshirilmoqda. Buning yaqqol misoli sifatida Prezidentimiz Sh.M Mirziyoyev tomonidan qabul qilinayotgan bir qator farmonlar shular jumlasidandir. Jumladan, Prezidentimiz: "Har bir oliy ta'lim muassasasi tomonidan xorijdagi yetakchi turdosh oliy ta'lim muassasalari bilan istiqbolli hamkorlik aloqalarini yaqindan yo'lga qo'yish, o'quv jarayoniga xalqaro ta'lim standartlariga asoslangan eng zamonaviy pedagogik texnologiyalar ta'lim dasturlari va o'quv metodik materiallarni keng joriy etish, ilmiy pedagogik faoliyatga yuqori malakali chet el o'qituvchilari va olimlarini jalb etish lozim" deb ta'kidlagan [4]. Shunga asoslanib hozirgi davrda ta'lim va tilshunoslik sohasida o'z yechimini topishini kutayotgan masalalar ustida izlanishlar olib borilishi qo'llab-quvvatlanmoqda. Birinchi I.A. Karimov ham ta'kidlaganlaridek, fanni ulkan bir daraxt deb tasavvur qilsak, ilmiy tadqiqotlar uning ildizini tashkil qiladi [1].

Shunga asoslangan holda, bugungi kunda pragmatika sohasining til sathidagi ahamiyati tilning mohiyatini belgilaydigan tejamlilik tamoyillari bilan belgilanadi. Ma'lumki, pragmatika dastlab falsafa fani tarkibida, so'ng mantiq ilmida keyinchalik esa tilshunoslik sohasiga ko'chgan va shu sohalar tarkibida o'rganilgan va hozirgacha o'rganilib kelinayotgan soha sanaladi.

Ilmiy tafakkur taraqqiyoti har qanday fan sohasidagi nazariy qarashlar o'zgarishiga, tadqiqotning yangi metodlari yaratilishiga va ushbu metodlar tadbiqida yangi nazariy g'oyalarga tayanish asosida tamoman o'zgaamaliy natijalarga erilishiga sabab bo'ladi. Ilmiy jarayondagi bunday o'zgarishlarga ko'pincha tadrijiy yo'sinda, empirik materialning bosqichma-bosqich tahlili, nazariy xulosalarning uzliksiz tadqiqot jarayonida shakllanishi va tizimli joriy qilinishi natijasida yuzaga keladi. Shuning bilan bir qatorda, fan rivojining ma'lum davrlarida keskin burilish bosqichlari, "inqilobiy sakrash" holatlari yuzaga kelishi

ham e'tirof etilgan. Ijtimoiy hayotdagi revolutsion o'zgarishlar, mashhur rus olimi L. Gumilyovning ta'biri bilan aytganda, passionar taraqqiyot holatlari ilmiy hayot uchun ham yot emas. Tortishish qonuniyatining kashf etilishi, nisbiylik nazariyasining yaratilishi kabilar aniq fanlar sohasida qanday keskin burilishlarga sabab bo'lganligi barchamizga ma'lum. Gumanitar fan sanalmish tilshunoslikda ham bunday inqilobiy o'zgarishlar bo'larmikan? Fikrimcha, tilshunoslikdagi o'zgarishlar boshqa sohalardagidan anchagina farq qiladi. So'zsiz, lisoniy tizim uchun ham dialektik taraqqiyot xosdir, ammo uning taraqqiyot bosqichlari sakrashdan ko'ra tadrijiy rivojlanishni afzal ko'radi. Xuddi shuningdek, ushbu tizimni o'rganuvchi fanda hosil bo'ladigan g'oyalar ham to'lig'icha bir-birini inkor etishdan ko'ra, tizimdagi munosabatlarni turli tomondan "ko'rish", idrok etish mahsulidir. Zero, til tizimi sinergetikasi ham o'zga tizim senergetik holatlarining aynan takrori emas. Biroq buning bilan tilshunoslik fani taraqqiyot bosqichlari uchun keskin burilishlar yot degan fikr yuritilayotgani yo'q. Aniqroq qilib aytganda, tilshunoslik sohasidagi burilishlarga nisbatan "keskinlik" sifati unchalik mos tushmaydi. Yaxshisi, turli ta'limot va yo'nalishlar munosabatini, ulardagi g'oyalar munosabatini aks ettiruvchi boshqaepitetni topganimiz ma'qul. Bunday bog'liqliklarni aks ettiruvchi ilmiy atama-paradigmaallaqachon mavjud emasmi? "Ilmiy paradigma" tushunchasi metodolog olim Tomas Kun ta'biricha, "ma'lum davrda muammolarni shakllantiruvchi va ularning yechimini topish imkoniyatini yaratuvchi barcha tarafidan e'tirof etilgan ilmiy yutuqlardir"[37,31]. Ilmiy paradigmalar bir-birini inkor etmasdan, o'zaro hamkorlikda, biri ikkinchisining nuqsonlarini bartaraf etgan holda rivoj topadilar. Tilshunoslik ilmiy paradigmalarining shakllanishi va taraqqiy topishi xuddi shu zaylda kechadi. Sistem-struktur paradigma o'zidan oldin yuzga kelgan qiyosiy- tarixiy paradigmaning "atomistik", ya'ni ytil hodisalarini alohida-alohida, bir-bridan ajratgan holda tahlil qilinishi natijasida yuzga kelgan nuqsonlarini bartaraf qilishi yo'lini tutadi. Sistem-struktur yo'nalishning asosiy samarasi tilning tizimli hodisaekanligini isbotlashdan iboratdir. Ammo bu ikki paradigmaning umumiy

kamchiligi borligi ham ma'lum bo'ldi: bu yo'nalishlarda til o'z egasi-insondan ajralib qoldi. Ushbu nuqsonni yo'qotish yo'lidagi urinishlar pragmatik va kognitiv tilshunoslik paradigmalarining yaratilishiga sabab bo'ldi. Aslida, tildan ma'lum shaxslar ma'lum ijtimoiy muhitda foydalanishini hech kim (hatto komparativistlar va strukturalistlar ham) inkor etolmaydi. Qiyosiy-tarixiy tadqiqotlarda ham til tizimidagi o'zgarishlarning ijtimoiy muhit, til sohibi bo'lgan xalqlarning yashash sharoiti, madaniy hayoti bilan bog'liq tomonlariga doim e'tibor berilgan. Tilning ijtimoiy mohiyati strukturalizm oqimida ham inkor etilmaydi. Ammo, til va inson munosabati muammosi ushbu paradigmalarda doirasida to'lig'icha lingvistik tadqiqot obyekti darajasida ko'tarila olmadi. U hanuz o'z navbatini kutar edi. N. Chomskiy ta'limotining markazida turgan lisoniy universaliya masalasi ham inson faktoriga bir tomonlama yondashuv namunasi edi. Barcha tillar uchun umumiy bo'lgan xususiyatlarni aniqlash izmida bo'lgan olim ushbu xususiyatlarni inson tafakkuri strukturasi izladi. U inson miyasi ma'lum turdagi lisoniy qobiliyatga moslashuviga bu qobiliyat ham miya strukturasida kabi o'ziga xos biologik hodisa ekanligiga ishonadi. So'zsiz, lison va inson ongi, miyasi o'rtasidagi bog'liqlik inson ongi faoliyatini ta'minlovchi vositadir. Bizning yuragimiz faoliyat ko'rsatmasa yashay olmasligimiz aniq, biroq insonning yashashi yuragining urib turishi bilan bog'liqligini bilish uning hayoti qanday va qay maqsadda kechayotganligini bilish imkoniyatini bermaydi. Lison ham hayot manbasi, shu sababli uning hayotdagi o'rnini, undan odamlar qanday foydalanayotganligini hamda uning hayot darajasi, sifatiga qanday ta'sir borligini bilmoq kerak. Bularning barchasi biz foydalanayotgan hodisa- tilning tabiati va ijtimoiy mohiyatini bilish imkonini yaratadi. Demak, tilshunoslik mavhum va o'z doirasidan chiqib olmaydigan fan bo'la olmaydi. Til doimo inson hayoti, uning ijtimoiy faoliyati bilan bog'liqdir. Strukturalizmning o'taashaddiy variantida til va hayot, voqealik o'rtasidagi masofa uzaydi. Lekin bu masofa cheksiz emasligi ayon edi. Ma'lum bir nuqtaga yetgandan so'ng bu masofa yana qisqara boshladi. Dastlabki o'rinda lisoniy belgilar va ifoda topayotgan obyekt o'rtasidagi aloqa

qayta tiklandi, semantika davri boshlandi. Keyinchalik semantikadan pragmatika “unib chiqa boshladi”. Lisoniy faoliyatning pragmatik xususiyatlari, bu xususiyatlarni yuzaga keltiruvchi omillarni o’rganish tilning ijtimoiy mohiyatini aniqlash uchun muhimdir. Bu lisoniy muloqotning ijtimoiy va ruhiy-psixologik qonuniyatlar bilan moslashgan holda ro’yobga chiqishini va shu asnoda til tizimi rivojlanishini tasdiqlovchi dalillar topish imkonini beradi. Til tizimi tarqqiyotining boshlang’ich nuqtasi pragmatikadan boshlanadi deyish mumkin. Bu bir xilda filogenetik va ontogenetik jihatdan ham asosli da’vodir. Zero, lison dastlabki o’rinda so’zlovchining shaxsiy istagi, foydasi uchun xizmat qiladi. Lisonning nutq ijodkori bilan bog’liq tomonlarini o’rganish muhimdir. Zero, “biror bir tilda so’zlash oddiygina ushbu tildagi gaplarni tuzishdan iborat bo’lib qolmasdan, balki shu yo’sinda ma’lum turdagi ijtimoiy faoliyat ijrosidir” [12,125]. Ijtimoiy tajribaning keng qamrovliligi tufayli, muloqot vaziyatlari o’zgarib turadi hamda boshlang’ich holatda oddiy tuzilishda bo’lgan pragmatik struktura o’zgarib, murakkablashib boradi. Bu esa, o’z navbatida, pragmatikaning to’xtovsiz semantik qobig’i kengayib borishiga olib keladi. Demak, lisoniy tahlilni pragmatikadan boshlamoq zarur. Pragmatika muhim ahamiyatgaega bo’lib, uning lug’aviy ma’nosi yunoncha «pragma» so’zidan tarjima qilinganda ish, harakat ma’nolarini bildiradi. «Pragmatika» termini 30 yillarning oxirida Ch. U. Morris tomonidan semiotikaning bir bo’limi sifatida kiritilgan. Ch. Moris semiotikani uchga bo’lgan:

1. Semantika- belgilarning obyektga bo’lgan munosabatini o’rganadi;
2. Sintaksis- belgilararo munosabat;
3. Pragmatika – so’zlovchi til belgilariga munosabatini tadqiq qiluvchi bo’lim.

Dastlabki izohlarda ushbu uch soha yonma-yon joy olgan bo’lsa-da, Morris keyinchalik «pragmatika» tushunchasini qolgan ikki soha – sintaksis va semantikaga nisbatan ancha keng ekanligini qayd etadi. Ba’zi manbalarda esa pragmatika falsafiy tushuncha sifatida fanga kirib kelganligi aytib o’tiladi. Jumladan, «Pragmatikaaslida falsafiy tushuncha bo’lib, u Sokratdan oldingi

davrlarda ham qo'llanishda bo'lgan va keyinchalik uni J. Lokk, E.Kant kabi faylasuflar Aristoteldan o'zlashtirganlar. Shu tariqa falsafada pragmatizm oqimi yuzaga kelgan. Bu oqimning asosiy taraqqiyot davri XIX-XX asrlardir. Ayniqsa, XX asrning 20-30 yillarida pragmatizm g'oyalarining keng targ'ibi aniq sezila boshladi. Amerika va Yevropada bu targ'ibotning keng yoyilishida Ch.Pirs, R.Karnap, Ch.Morris, L.Vitgenshteyn kabilarning xizmatlarini alohida qayd etmoq kerak [47,40-41]. Ch.S.Pirs g'oyalari bilan kuchaytirilgan pragmatikaning tilshunoslik tadqiqoti doirasi sifatida ajralib chiqishi va shakllanishi 60-yillarning oxiri va 70-yillarning boshlarida J.Ostin, J.R.Syorl, P.F.Stroson va boshqalarning nutq hodisalari mantiqiy-falsafiy nazariyasi ta'siri ostida boshlangan. XIX asrning oxiri XX asr boshlarida Amerikada hukmron bo'lgan falsafiy pragmatizm yo'nalishining asoschilaridan biri Charlz Sanders Pirs (1839-1914) edi. Ushbu falsafiy tizimning asosiy g'oyasi semiotik belgining (shu jumladan, lisoniy belgining ham) ma'no-mazmunini ushbu belgi vositasida bajarilayotgan harakatning samarasi, natijalari, muvaffaqiyati bilan bog'liq holda o'rganishdir. Bu tamoyil muallifi Ch.Pirs birinchilardan bo'lib, belgi nazariyasi doirasida kommunikativ faoliyat subyektini omilini inobatga olish lozimligini uqtiradi. Ch.Pirsning talqinicha, belgining munosabat maydoni uch yo'nalishdan iborat:

- 1) belgi, aniqrog'i - reprezentamen, biror narsaning o'rnini almashtiruvchi moddiy ko'rinishgaega bo'lgan vosita;
- 2) idrok etuvchining ongidan o'rin olgan va belgining tavsifini beruvchi vosita - interpretanta;
- 3) belgida aks topayotgan obyekt.

S. Pirs va semiotikani yoqlovchilar belgilarning kommunikativ aloqasini ta'kidlaydi. Charlz Morris esa semiotikani yana sintaktika, semantika va pragmatikaga ajratadi. Bunda pragmatika belgilar va uni talqin qiluvchi o'rtasidagi munosabatni anglatadi. Shubhasiz, Laypsix nazariyotchilari buning ta'sirida tarjimaning o'zgarmas va o'zgaruvchan komponentlari, asos tarjimaning bilish (obyektiv, jismoniy va aniq) aspekti, haqida so'z yuritishadi. Pragmatika til

belgilarining nutqdagi harakatini o'rganuvchi tilshunoslikning tadqiqot doirasidir. Lingvistik pragmatikaaniq shaklgaegaemas. Uning tarkibiga so'zlovchi vatinglovchiga, ularning nutq jarayonidagi o'zaro munosabatiga bog'liq masalalar majmui kiradi. Pragmatikaning tilshunoslikka munosabati haqida fanda xilma-xil qarashlar mavjud. Ayrim tilshunoslar, chunonchi, V. Dressler «Pragmatika tilshunoslikkaaloqador emas» deb yozadi. Lekin pragmatikani tilshunoslikdan batamom uzadigan olimlar sanoqli. Ularning ko'pchiligi pragmatikaga tilshunoslikning bir oqimi, yo'nalish maktabi - serqirra til va nutq jarayonlarining alohida bir qirrasini o'rganishga va tavsif etishga ixtisoslashgan deb biladi. Pragmatikani tilshunoslikning bir sohasi deb talqin qiluvchi olimlar ham "pragmatika nima? Uning tadqiq manbai nimadan iborat? U serqirra nutq faoliyatining qaysi jihatlarini o'rganadi?" degan savollarga turlicha javob beradilar. Ayrim tilshunoslar pragmatikani lisoniy vositalarining qo'llanilishida, matndagi munosabatlarga bog'liq ravishda o'rganuvchi fan deb hisoblasalar, boshqalar uni ko'zlagan maqsadni qo'lga kiritish uchun lisoniy vositalardan foydalanish usullari deb tushunadilar. Bundan tashqari, pragmatikaning semantik informatsion talqini ham mavjud bo'lib, unda pragmatikaning tadqiq manbai aloqa - aralashuv jarayonining amaliy natijasi, maqsadi va uning amaliy samarasidadir deb baholaydilar. Qanday bo'lmasin, pragmatika yuqorida sanab o'tilgan har uch talqinga ko'ra, u nutq jarayoni bilan uzviy bog'liq holda ko'riladi va tilshunoslik faniga bevositaaloqador hisoblanadi.

1.2. Pragmatik sohaning shakllanishida Sossyurning til va nutq dixotomiyasi va Chomskiy ta'limotining o'rni

Har qanday fan sohasining shakllanishi va rivoji ushbu sohaobyektiga nisbatan qiziqish paydo bo'lishdan boshlanadi. Qiziqishdan esa savollar tug'iladi. Tilshunoslik ham bundan mustasno emas. Ushbu fanning yuzaga kelishi va taraqqiyoti bevosita til tizimi, lisoniy birliklarning qurilishi, tarkib topishi va ulardan kundalik hayotda, ijtimoiy faoliyatda foydalanishga oid savollarga javob

izlashdan boshqa narsaemas. Ammo tilshunoslikda ham xuddi boshqa fanlarda bo'lganidek, savollar tanlovi ilmiy maqsadga yo'naltirilgan bo'lishi, ularga topiladigan javoblar.haqiqatga mos kelishi muhim shartdir. Aks holda, qo'yilgan savolga javob topish imkoni butunlay bo'lmasa yoki savol o'ta mavhum tuzilsa, bunday mashg'ulot quruq fikrdan, "oldi-qochdi" gaplardan iborat savol-javob o'yinigaaylanib qolish xavfidan holi emas. Albatta, bu xavfdan saqlanish, "quruq gap" - spekulativ falsafadan qochish oson emas. Birgina misol, tilshunoslar, faylasuflar, teologlar va boshqalar 2000 yildan ortiq vaqt davomidaeng etuk, voqelikni to'liq vaaniq aks ettiruvchi, lug'aviy va grammatik tizim jihatidan hech qanday kamchiliksiz, yozma va og'zaki muloqotda qo'llanish uchun qulay bo'lgan tilni topish ishtiyoqidalar. O'rtaasrlarda bunday etuk til o'z paytida mavjud bo'lganligi vaagarda Bog'i Eramdagi muloqot vositasi qayta tiklansa, insoniyat voqelikni haqqoniy idrok va ifodaeta olish qobiliyatigaega bo'lishi, insonlar, millatlar o'rtasidagi har qanday anglashilmovchiliklar, ziddiyatlar osonlik bilan bartaraf etilish haqidagi fikr hukmron edi. Biz ham "yetuk til" muammosi muhokamasini butunlay samarasiz mashg'ulot deyishdan yiroqmiz. Zero, birinchidan, har qanday fan o'z obyektining yetuk, to'liq, aniq bo'lishini talab qiladi, ikkinchidan, ilmiy tadqiqot uchun salbiy natija ham ilmiy faraz isboti uchun zarur bo'lgan tajriba natijasidir. Axir bu muammo bekorga G'arbu Sharqda ko'plab ilm peshvolarining fikri-zikrini band qilmagan bo'lsa kerak, olmon olimi Arno Borstga yetti jildlik risolasini yaratish, farang tilshunosi Mari-Lyusi Demonitga 700 sahifani bitish, ital'yan semiotigi Umberto Eko va rus olimi Vyacheslav Ivanovga o'z gruzin hamkasbi Teymuraz Gamkrelidze bilan hamkorlikda bu borada maxsus tadqiqotlarni bajarish oson kechmaganligi aniq. Albatta, bunday izlanishlarning qadriga yetmoq, ushbu sohaga o'zini bag'ishlagan allomalarning ehtiromini, hurmatini bajo aylamoq darkor, biroq tilshunoslik fani rivoji uchun Odam Ato va Momo Havo Bog'i Eramda qaysi tilda muloqotda bo'lganligini bilish mushkuloti yoki barcha insoniyat uchun ma'qul keladigan lison (bu lison sun'iydan boshqa hech narsa bo'lmaydi) yaratish mashg'ulotiga vaqtu zakovatni

sarflagandan ko`ra, "Lison yetuklikka qanday intiladi"; "Lisoniy yetuklikning o`zi nima va u qanday shakl topadi"; "Til tizimi taraqqiyotining bosqichlari lisoniy yetuklikning shakllanish bosqichlarimi"; "Yetuklik har bir milliy tilga xosmi yoki umumiy til bo`lishi shartmi?"; "Milliy adabiy tilning rivoji yetuklik namunasimi" kabi savollar javobi samaraliroq ekanligiga aminman. Misol tariqasida mashhur adibimiz Pirimqul Qodirov 2005 yilda e`lon qilgan "Til vael" kitobini eslatmoqchiman. Zero, ushbu asar o`zbek adabiy tilining yetuklikka intilish davrlari tarixiy lingvistik tadqiqi namunasidir .

Ma`lumki, lison - faqatgina insonga in`om etilgan ne`matdir. Shu sababli lisoniy hodisalar tadqiqi boshqa ijtimoiy hodisalar tadqiqidan tubdan farq qiladi. Zamonaviy falsafiy yo`nalish sinergetika ta`limotiga ko`ra barcha tabiiy va ijtimoiy hodisalar tizimli tuzilishga va o`z-o`zidan tarkib topish xususiyatiga ega. Tilning ham tizimli hodisa ekanligi allaqachonlar e`tirof etilishi, tilshunoslarning e`tibori ushbu tizimning qanday tashkil topganligi, uning tarkibida qaysi turdagi birliklar mavjudligi, bu birliklarning o`zaro munosabatga kirishishi, ushbu munosabatlar asosida hosil bo`ladigan tuzilmalarning umumiy tizim va uning bosqichli tuzilishdagi o`rni kabi qator masalalarga qaratilgan. Biroq obyektning to`liq ilmiy bilish faqatgina tizimning tarkibiy tahlili bilan chegaralanib qolmasdan, balki ushbu tizimning qanday "ishlashi" (yoki ishlatilishi) bilan ham qiziqishi tabiiy. Til tizimining o`ziga xosligi uning "dualligi" ya`ni ikkitomonlamaligi, ikki tizimdan iborat bo`lishidir. Darhaqiqat, lisoniy faoliyat ikki asosiy qismdan iborat: til birliklari talaffuzi va ular vositasida ifoda qilinadigan ma`no, mazmun.

Farang tilshunosi A.Martene "Umumiy tilshunoslik asoslari" nomli risolasida tilni "juft talaffuzli (ikki marta talaffuz etiladigan)" hodisa sifatida ta`riflayotib, ushbu hodisaning tovushli talaffuz va ma`no ifodasidan tarkib topishini nazarda tutadi [40,366-566]. Demak, til tizimiga oid har qanday tadqiqot uning "duallik", ikki tizimlilik xususiyatini e`tiborga olishi lozim.

Til va nutq dixotomiyasi - juftligining XX asr tilshunosligi taraqqiyoti uchun qanchalik muhim bo'lganligini alohida ta'kidlashga hojat bo'lmasa kerak. Sossyur kashf etgan ushbu qarama-qarshilik (unga nisbatan bildirilgan taniqidiy fikrlar ham yetarli ekanligiga qaramasdan) dunyoning barcha hududlarida, turli yo'nalishlarda ijod qilib kelayotgan olimlarning (nafaqat tilshunoslarning) diqqatini jalb qilib kelmoqda. Ma'lumki, Sossyur o'z ma'ruzalarida til va nutq juftligini quyidagi xususiyatlar qarama-qarshiligida ta'riflagan: ijtimoiylik - shaxsiylik, mavhumlik - aniqlik, passivlik - faollik, ruhiy - fizik, imkon (yashirin) - amalga oshirilganlik, virtual - aktual va boshqalar. Bulardan eng ko'p taniqidga uchraganlari ijtimoiylik - shaxsiylik va passivlik - aktivlik qarama-qarshiliklaridir. O'z paytida Э.Косериу aytgan fikrga ergashsak, til va nutqning farqlanishi benuqsondir (chunki til va nutq aynan bir narsaemas), ammo ushbu farqning Sossyur tomonidan qarama-qarshi xususiyatli deb qaralishi va shu bilan tilni nutqdan "uzib qo'yilishi" tortishuvlidir.

Xo'sh, qanday qilib til va nutq bir-biriga qarshi qo'yilishi, biri ikkinchisidan uzib qo'yilishi mumkin? Sossyurning o'zi ham, til va nutqni "tamoman o'zgacha narsalar" ekanligini qanchalik ta'kidlashga urinmasin, bu ikki hodisaning o'zaro bog'liqlik ekanligini e'tirof etishdan boshqa iloji qolmagan edi: "bu predmetlarning har ikkovi o'zaro yaqin aloqada va bir-birini taqozo etadi: nutq tushunarli va shu asosda ta'sirli bo'lishi uchun til mavjud bo'lishi darkor; nutq esa til shakllanishi, tarkib topishi uchun zarurdir" [52].

Sossyurshunoslarning keyingi yillar davomida olib borgan tadqiqotlari til va nutq munosabatini qarama-qarshi munosabat ko'rinishidaemas, balki o'zaro bog'liqlikni taqozo etuvchi hodisa sifatida talqin qilish zarurligidan guvohlik beradi. Mashhur sossyurshunos R.Godelning o'quvchisi Bern universiteti professori Rudolf Engler "Umumiy tilshunoslik kursi"ning to'rt tomlik taniqidiy matnini nashrga tayyorlatib, tinglovchilari yozib qoldirgan barcha daftarlar matnlarini qiyoslash asosida, Sossyurning til va nutq haqidagi fikrlarini mantiqan aniq anglash uchun ushbu fikrlarning olim ta'limotining umumiy g'oyalari doirasida qabul qilmoq zarurligini uqtiradi. Yuqoridaaytilganidek, tilga "ijtimoiy

va passiv", nutqqaesa "individual va faol" sifatlarining berilishi ko'pchilikning qattiq taniqidiga uchradi. Ammo "Sossyur fikri yo'nalishiga yanada e'tiborliroq qarasak, - deb yozadi R.Engler, - tavsif va ta'rifni butunlay o'zgartirishga majbur bo'lamiz; chunki tilni passiv hodisa sifatida ta'riflashimiz (nutqning faolligiga qarama-qarshi holda), haqiqatdan ham hech qanday idrok etib bo'lmaydigan ta'rifdir. Agar biz lisoniy faoliyatning faol kuchi tilni harakatga keltirishini, uni faollashtirishini e'tirof etsak, berilayotgan ta'rif o'zgacha tus oladi".

Ayrim hollarda til va nutq hodisalari munosabatining noto'g'ri tavsif qilinishi sababini fransuz tilidagi langage - langue - parole tushunchalari talqinidagi noaniqliklar bilan bog'lashadi. Ma'lumki, Sossyurning o'ziyoq ushbu uchlikdagi atamalarining tanlovi va ta'rifidagi qiyinchiliklarni sezgan. Fransuz atamalarining olmon va lotin tillaridagi muqobillari mazmunan qanchalik darajada mos kelmasligini ko'rsatgan olim "yuqorida keltirilgan tushunchalarning birortasiga ham to'liq mos keladigan biror bir so'zni topish mumkin emas, shu sababli ushbu so'zlarni ta'riflash foydasizdir", degan xulosaga keladi. Sossyurning ushbu ogohi uning izdoshlari va tarjimonlarini ehtiyotkorlikka undashi kerak edi. Lekin afsuski, tarjimalarda turli variantlar paydo bo'ldi. Masalan, olmon tilidagi muqobillik langue - Spracg'e, langage - Rede (Mensclig'e Rede), parole - das Sprecg'en ko'rinishini olgan bo'lsa, ingliz tilidaesa langage - speech (human speech), langue - language, parole - speaking qatoridagi atamalar qo'llanishga kirdi. Ushbu qatoridagi tushunchalardan turli anglashilmovchiliklargaeng ko'p sabab bo'lgani langagedir. Ushbu tushuncha qariyb barcha hollarda insonning nutqiy qobiliyati bilan bog'liq holda talqin qilinib kelindi. Qiyoslang: olmoncha Rede (Mensclice Rede) va inglizcha speech (human speech) variantlarida "nutq (insoniy nutq)" tushunchalari kirib qolgan edi. Xuddi shuningdek, "Kurs"ning 1933 yilgi nashri ruscha tarjimasini muharriri deb hisoblashadi. "Kurs"ning 1977 yildagi ruscha nashri muharriri A.A.Xolodovich langage "lisoniy hodisalar umumlashmasi, yaxlitligi" tushunchasini anglatishini qayd etsa ham "rehevaya deyatel'nost'" tarjimasini saqlab qolishini ma'qul ko'rdi.

Xullas, atamalarga nisbatan bunday ehtiyotsizlik langage tushunchasini tor ma'noda, ya'ni nutqqa xos harakatlar, xususiyatlar to'plami, nutq ijrosi bilan bog'liq faoliyat ko'lamida qarashga sabab bo'ldi. Bizningcha, "nutqiy faoliyat" ("rechevaya deyatel'nost") so'z birikmasi Sossyur qo'llagan langage tushunchasining mazmunini to'liqichaaks ettirmaydi, chunki langage ko'proq jamoaga xos (alohidashaxsga, individgaemas) qobiliyatni, xususiyatni anglatadi. Faqatgina ushbu qobiliyatning alohida shaxs faoliyatida namoyon bo'lishinigina "nutq" va "nutqiy qobiliyat" sifatida qarash mumkin. Aslida, Sossyur langage tushunchasini til va nutqning munosabatini aks ettirish, ularning tabiatan dialektik yaxlitlikni tashkil qilishlarini, biri ikkinchisiz mavjud bo'la olmasligini ta'kidlash uchun qo'llagan bo'lsaajab emas. Axir olim 1891-yilning noyabr oyida Jeneva universitetida o'qigan ma'ruzalaridan birida langue va langage hodisalarini yaxlitlikda qarash lozimligini alohida uqtirganligini bilamizku: "Lisoniy faoliyatni, uning namoyon bo'lish (voqelanish) holatlarini o'rganmasdan turib, tadqiq qilish borasidagi har qanday harakat samarasizdir; shuningdek, alohida olingan tillarni o'rganish yo'lidagi harakat ham, ushbu tillarning lisoniy faoliyat tushunchasi doirasida umumlashadigan ma'lum tamoyil va qoidalargaamal qilishi unitilsa, hech qanday jiddiy ahamiyatga va haqiqiy ilmiy asosgaega bo'lmagan mashg'ulotdir"[54]. Muallif istaganidek, langage tushunchasi lisoniy voqelikni yaxlit va to'liq aks ettirishi lozim. Shu sababli bu tushunchani inson lisoniy faoliyati mazmunidaanglamoq darkor deb hisoblayman. Sossyur merosining rustilidagi so'nggi tarjimalari muharrirlari ham langageatamasini "yazikovaya deyatel'nost" so'z birikmasi vositasida o'zgarishini ma'qul ko'rishmoqdalar.

Sh Balli vaA.Seshe 1915-yilda "Kurs"ning birinchi nashriga yozgan so'z boshida uning to'liq emasligi, taniqidlarga sabab bo'lishini oldindan ko'rgan edilar. Ammo ustoz o'z ma'ru zalarida tilshunoslikning barcha sohalarini qamrab olishga va ularning hammasini bir xilda to'liq yoritishga intilgani yo'q; u buni bajara olmasdi ham, uning maqsadi ham butunlay boshqaedi. Shaxsan unga xos bo'lgan qator tamoyillarga binoan u faqatgina ushbu tamoyillarni qo'llashga qulay

vaziyat tug'ilgandagina va ularni "qoralash"ga qodir nazariy g'oyalar paydo bo'lgandagina masalalani chuqurroq va yanada kengroq o'rganar edi. Aynan shu sababga ko'ra ma'ruzalarda semantika qariyb yoritilmagan, nutq lingvistikasi qismi umuman berilmagan. Shunisi quvonarliki, nutq lingvistikasini sossyurchilar umuman unutib qoldirmadilar, ular o'z ustozlari eslatib o'tgan ushbu sohani nazariy jihatdan asoslashga urindilar hamda til va nutq hodisalari munosabatini til birliklarining matnda faollashuvi nuqtai nazaridan tahlil qilishga urindilar. Bu borada, ayniqsa, Sh.Balli targ'ibot qilgan faollashuv nazariyasining samarasi sezilarlidir.

Sossyur o'z ma'ruzalarida murojaat qilgan tushunchalarning yana biri "lisoniy qobiliyat" tushunchasidir. XIX asrning mashhur tilshunoslaridan biri U.D.Uitni, til belgilarining ixtiyoriy, shartli ekanligini birinchilardan bo'lib qayd etayotib, biz tovush organlaridan faqatgina qulayligi uchungina foydalanishimizni, aslida muloqot uchun imo-ishoraning o'zi etarli bo'lishi mumkinligini isbotlamoqchi bo'lgan. Sossyur Uitni til tizimi shartli belgilardan iborat ekanligi haqidagi fikrida haq ekanligini qayd etish bilan birgalikda, ushbu tezisni o'ta mutlaqlashtirish xavfidan ogohlantiradi: "til boshqa turdagi ijtimoiy tuzilmalarga to'lig'icha mos keladigan hodisaemas" [53]. Uning fikricha, inson uchun alohida tushunchalarga mos keladigan belgilar tizimi, ya'ni tilni tashkillashtirish qobiliyati" tabiiydir va ushbu belgilar tizimini "boshqarish", undan foydalanish inson lisoniy qobiliyatining zimmasiga tushadi.

Demak, til tizimi nimalardan iborat-u, undan qanday foydalaniladi? mazmunidagi savol ham Sossyur e'tiboridan chetda qolmagan ekan. Ammo o'tgan asrning 50 - yillarigacha tizimiylikni tilning ichki strukturasi bilan izlagan tilshunoslar lisoniy qobiliyat muammosi bilan shug'ullanishga unchalik imkon topolmadilar yoki vaqt ajrata olmadilar. Xolbuki, Galileo Galiley (1564-1642) Italiyaning Piza shaxrida bitgan Dialogo asaridayoq inson o'zining "eng maxfiy sirlarini xam boshqa birovga yigirma to'rta belgining turlicha birikishi vositasida" yetkaza olishidan xayratdaekanligini yozgan edi. Haqiqatan ham har qanday til

sohibi bor - yo`g`i 20-30 tovushdan foydalanib, ya`ni ulardan turli birikmalar yasab, boshqalarga o`z fikrini yetkazadi, muloqotga kirishadi. Lisonidagi bunday cheksiz imkoniyatni "Galileyning ajoyib ixtirosi" deb atagan Port Royal' filosof-grammatiklari aynan shu "ajoyib ixtiro", ya`ni tilning ijodkorlik, ifoda imkoniyatini tadqiq qilish tilshunoslik fanining asosiy predmeti va mavzusi bo`lishi lozimligini uqtirishdi. Lekin lisonning ijodkorlik xususiyati va uning sohiblarining lisoniy qobiliyati mavzularining asosiy tadqiqot sohasigaaylanishi anchagina qiyin kechdi. Bunga faqatgina fanda "ikkinchi kognitiv inqilob" yuz bergandan so`ngginaerishildi.

"Ikkinchi kognitiv inqilob" dahosi nomini olgan Noam Chomskiy (birinchi inqilob Galiley davrida yuz bergan) 1999 yil noyabr oyida Siena universitetida (Italiya) o`qigan ma`ruzasida lison tadqiqidagi ushbu o`zgarishni quyidagicha ta`rifladi: "Har bir botiniy (ichki) til biz o`z fikrimizni ifodaetishda foydalaniladigan mantiqiy obyektlarni hosil qilish va biz uchratadigan kalimalarning cheksiz qatorini anglash imkonini beradigan vositalargaega. Ushbu mantiqiy obyektlar ma`lum bir shaklda tovush va ma`no bilan bog`lanadilar. Ma`lum mexanizmlarning cheksiz miqdordagi obyektlarni qanday hosil qila olishini faqatgina XXasrda formal fanlar rivoji natijasidaaniq tushunishgaerishdik. Shuning natijasida o`tgan yarim asr davomida tilshunoslik tadqiqotlarining katta qismi aynan shu mexanizmlar tadqiqiga oid bo`ldi. "Generativ grammatika" nomini olgan ushbu yo`nalish tilshunoslikning uzoq va boy tarixida muhim yangilik bo`ldi"[9].

Xo`sh, Chomskiy ta`kidlayotgan yangilikning mazmuni nimadan iborat-u, "ikkinchi kognitiv inqilob" qanday tamoyillargaasoslanib istiqbolda samara ko`zlamoqda?

Ushbu savolga javob topish uchun Chomskiy, uning izdoshlari va turli yo`nalishdagi psixolingvistlarning lisoniy qobiliyatning hosil bo`lishi va rivojlanish manbalari haqidagi fikrlarini qiyoslash lozim bo`ladi.